

بررسی تحلیلی آمار همسران امام حسن مجتبی علیه السلام

حسین مرادی نسب^۱

چکیده

ارائه آمار، نقش اساسی در کارکردها و رویکردها سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی دارد. بررسی آمار در موارد تاریخی نمادی از واقعیت هاست و نقش سازنده و تأثیرگذاری در طول تاریخ ایفا کرده است. محققان تاریخ در پژوهش‌های تاریخی با استفاده از آمار توانسته‌اند بسیاری از حقایق تاریخی را تبیین نموده و موارد تحریف را نشان دهند. از موارد تحریف در گزارش‌ها، اتهام به امام حسن علیه السلام درباره داشتن همسران زیاد ایشان و آمارهایی در این مورد است. براین اساس پژوهش حاضر با هدف بررسی تحلیلی در آمار همسران امام حسن مجتبی علیه السلام به روش توصیفی - اسنادی انجام شد. فرضیه این است که داشتن همسران متعدد برخاسته از ازدواج و طلاق‌های امام حسن علیه السلام است که چنین آمارهایی ارائه شده است. براساس داده‌های منابع، مهمترین راه برای شناخت آمار همسران امام حسن علیه السلام رجوع به منابع کهن و به دست آوردن نام، پدر، جد و قبیله همسران ایشان است. با مقایسه گزارش‌های موجود در منابع فریقین در این موضوع، پاسخ به این سؤال اغراق‌آمیز ضروری است که آیا امام حسن علیه السلام تعداد زیادی همسر داشته است؟ نتیجه آنکه اتهام آمارهای زیاد همسران به ایشان نادرست بوده و ایشان کمتر از انگشتان یک دست همسر داشت. این آمارهای ساختگی از سوی راویان خود فروخته و همسو با خلافت عباسی منصور برای سرکوب قیام حسنیان که از نوادگان امام حسن علیه السلام بودند، منتشر شده است.

واژگان کلیدی: امام حسن علیه السلام، آمار همسران، عصر خلافت عباسی، همسران

امام حسن علیه السلام.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۸۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱/۱۶

نوع مقاله: پژوهشی

۱. استادیار گروه تاریخ اسلام، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

Email: hmaradi@rihu.ac.ir

۱. مقدمه

آمارها، نمادی از واقعیت‌های جامعه در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... است. از این رو، آمار همواره مورد پژوهشگران بوده است که گاهی نقش سازنده و گاهی نقش تخریبی در تحلیل‌ها داشته است. مؤلفان در کتاب‌های تاریخی و سیره به آمار شرکت‌کنندگان سواره و پیاده نظام و موارد دیگر در جنگ‌های صدر اسلام توجه داشته و آنها را ثبت کرده‌اند تا آیندگان پیروزی و شکست آنها را بررسی کنند. خداوند در آیه‌ای در قرآن اشاره کرده است که وقتی سپاه طالوت در برابر سپاه جالوت قرار گرفت و تعداد آنها را دیدند، گفتند که امروز نمی‌توان مقابل آنها مقاومت کرد؛ «... كَمْ مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ...»؛ ... چه بسیار گروه‌های کوچکی که به فرمان خدا بر گروه‌های عظیمی پیروز شدند...» (بقره: ۲۴۹). در غزوه بدر آمار مسلمانان حدود سیصد نفر و آمار مشرکان حدود هزار نفر ذکر شده است، اما خداوند می‌فرماید: «وَإِذْ يُرِيكُمُ إِذِ التَّقِيْمِ فِي اَعْيُنِكُمْ قَلِيْلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي اَعْيُنِهِمْ؛ تعداد مسلمانان در چشم آنها چند برابر نشان داده شد و تعداد مشرکان در چشم مسلمانان اندک جلوه‌گر بود» (انفال: ۴۴). به همین دلیل خداوند فرمود: «فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِّائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌ يَغْلِبُوا اَلْفَيْنِ بِاِذْنِ اللّٰهِ؛ خداوند نیروهای کیفی صابر و اندک را در برابر نیروی‌های بی‌شمار مشرک با اذن خود پیروز میدان دانسته است» (انفال: ۶۶).

در جنگ احزاب (خندق) تعداد مشرکان ده‌هزار نفر و تعداد مسلمانان سه‌هزار نفر بود. براساس آنچه گفته شد آمار شرکت‌کنندگان در جنگ‌ها نقش اساسی در ترغیب و تشویق میان حاضران در جنگ دارد. همچنین تعداد حضور شرکت‌کنندگان در بیعت عقبه، حجه‌الوداع و غدیر خم نشان داده شده و نقش آمار را تبیین می‌کند. براساس پژوهش‌های تاریخی که آمار کشتگان آمده است، می‌توان آمارها را بررسی کرد و صحت و سقم آن را به دست آورد. همچنین می‌توان موارد تحریف، زیاده و کاستی‌ها را روشن کرد. بررسی آمار درباره تعداد همسران امام حسن (ع) می‌تواند واقعیت را نمایان کند؛ زیرا از جمله اتهام‌هایی که به ایشان زده‌اند داشتن همسران بی‌شمار است. اغراق در ذکر آمار همسران امام حسن (ع) برگرفته از اخبار ازدواج و طلاق‌های ایشان است. منابع به اختلاف در شمارش و آمار، همسران امام (ع) را ۵۰، ۶۴، ۶۵، ۷۰، ۹۰، ۱۰۰، ۲۰۰، ۲۵۰، ۳۰۰، ۴۴۸ و ۷۰۰

نفر دانسته‌اند. ذکر این آمار گاه توسط راویان، گاه بدون استناد و گاه از راه استحسان یا در گزارش‌های جعلی آمده است. در تحقیق حاضر، بحث کنیزان خارج از موضوع است.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون مقاله‌ای درباره بررسی تحلیلی آمار همسران امام حسن علیه السلام نوشته نشده است. مقاله‌هایی که درباره همسران و فرزندان آن حضرت علیه السلام نوشته شده است نیز تحلیل آماری نداشته‌اند. همچنین به اینکه امام حسن علیه السلام در آن واحد نمی‌توانست بیش از چهار همسر دائمی داشته باشد و یا در صورت فوت یا طلاق یکی از آنها می‌توانست همسر دیگری را به عقد خود درآورد اشاره نشده است. مقاله‌هایی با تأکید بر آمار نوشته شده است تا اهمیت و ضرورت آمار را در حوادث تاریخی نشان دهد مانند مقاله آمار کشتگان غروه بنی قریظه که پژوهشی است بر پایه روش تحلیل اسناد متن (ملک محمدی و رحمان سعایش، ۱۴۰۰) و مقاله دیگر بانام نقدی بر آمار تلفات جنگ‌های امام علی علیه السلام (مادقی، ۱۳۸۰). نوشته‌های دیگری بیانگر اهمیت آمار در غزوات و جنگ‌هاست که پژوهشگران در حوزه مطالعات تاریخی آن را بررسی کرده‌اند. برخی کتاب‌هایی که به همسران امام حسن علیه السلام و آمار آنها اشاره کرده‌اند عبارتند از: کتاب *زوجات الامام الحسن علیهما السلام* اکاذیب و حقائق (مرتضی عاملی، بی‌تا) که در آن با نقد سند و متن برخی از گزارش‌ها، آمار همسران امام حسن علیه السلام را بررسی کرده است. کتاب *القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن علیهما السلام* (بلداوی، ۱۳۲۹ هـ.ق) که به آمار همسران آن حضرت اشاره کرده و همسران امام حسن علیه السلام را از سوی ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ هـ.ق) یازده همسر دانسته است. بلداوی حتی آمار هشت یا ده همسر داشتن را در آن زمان امری عادی دانسته است. کتاب *حقایق پنهان: پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی علیهما السلام* (زمانی، ۱۳۷۵) که در آن براساس منابع موجود، آمار همسران امام حسن علیه السلام را هجده نفر دانسته و از آنها نام برده است که نام چند نفر از آنها نامشخص و چند نفر دیگر از آنها و کنیزان را یاد کرده است. نقدی بر آمار این تعداد همسران و نقدی بر انتساب برخی از همسران امام علیه السلام در زوجیت با ایشان ذکر نشده است. برای نمونه مؤلف کتاب به ام‌ریاب، دختر امرؤالقیس بن عدی، و شهریانو اشاره کرده که در برخی از منابع، آن دو را بانام

همسران امام حسن علیه السلام یاد کرده است در حالی که این انتساب درست نیست. برای نوشتار حاضر با رویکرد مورد نظر نویسنده که شرح داده شد پیشینه‌ای یافت نشد. وجه امتیاز پژوهش حاضر این است که آمار همسران امام حسن مجتبی علیه السلام به صورت تحلیلی بررسی شده است. آمارهای اعلام شده در منابع تاریخی، حدیثی و... از دوره‌های بعد تأثیرپذیر بوده و مؤلفان در ادوار مختلف آنها را ثبت کرده‌اند. برخی دیگر از مؤلفان، همسران زیاد داشتن را توجیه کرده‌اند. با بررسی تعداد همسران امام حسن علیه السلام عدم مطابقت آمارهای ثبت شده در منابع به دست می‌آید.

۳. بستر فرهنگی و اجتماعی چند همسری نزد صحابه

بستر زمان و مکان گزارش‌های چند همسری در ادوار مختلف تاریخی به ویژه در صدر اسلام مورد توجه بوده است؛ زیرا فضای به وجود آمده زمینه ساز تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. افرادی مانند مغیره بن شعبه پیش از اسلام هشتادونه، صد، سیصد و هزار زن را برای او گفته‌اند؛ زیرا وی زیاد ازدواج می‌کرده است. (بلاذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۱۳۴۶/۱۳، راغب اصفهانی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۲۰/۲) عرف و فرهنگ جامعه صدر اسلام چنین بود که داشتن چند همسر امری رایج بوده است و برخی از صحابه پیش از اسلام، بیش از چهار زن داشته‌اند که با آمدن اسلام، حق داشتن بیش از چهار زن به طور توأمان از آنها سلب شد. آیه قرآن بربیک، دو، سه و چهار همسر داشتن تصریح کرده (ربک، نساء: ۳) و بیشتر از چهار همسر را جایز ندانسته است. نکته اساسی که در آیه قرآن بر آن تأکید دارد رعایت عدالت میان چهار همسر است. بنابراین، برخی از منابع تراجم‌نگاری صحابه، تابعین و تک‌نگاری‌ها به همسران افراد صحابه و دیگران اشاره کرده‌اند. محمد بن حبیب بغدادی (م ۲۴۵ هـ.ق) به زنانی که با بیش از سه شوهر ازدواج کرده‌اند یعنی، یا از شوهر پیشین خود طلاق گرفته یا شوهر آنها از دنیا رفته و بعد ازدواج کرده‌اند، اشاره کرده است (بغدادی، ۱۳۶۱).

ابن سعد (م ۲۳۰ هـ.ق) آمار همسران امیرالمؤمنین علی علیه السلام را هشت، همسران عمر را نه، همسران عثمان را هشت، همسران طلحه را هشت و همسران زبیر را بیش از پنج تن می‌داند. (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۹۷/۵، ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲۶۵/۳، ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۵۲/۳، ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲۴۴/۳)

ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۰۰/۳) اینها ظرفیت چهار همسر داشتن را حفظ کرده‌اند و با وفات یا طلاق دادن یکی از آنها همسر دیگری را اختیار کرده‌اند، اما آمار متفاوت و اعجاب برانگیز ارائه شده برای امام حسن علیه السلام که همسران زیادی داشته است با ذکر نام با آن آمارها ناسازگار است. چرا آمارهای زیاد برای همسران امام حسن علیه السلام بیان شده است و انگیره جاعلان از ارائه این‌گونه آمارها چه بوده است. نکته دیگر، تفاوت در تعداد و آمار همسران رسول خدا صلی الله علیه و آله با تعداد همسر داشتن امام معصوم است؛ زیرا برای پیامبر صلی الله علیه و آله محدودیت در تعداد و آمار همسر در ازدواج نبوده است. دیگر آنکه برای همسر پیامبر صلی الله علیه و آله این محدودیت وجود داشت که پس از طلاق از پیامبر صلی الله علیه و آله یا پس از رحلت ایشان حق ازدواج با شخصی دیگر را نداشتند (ر.ک.، احزاب، ۵۳). آیه «و ازواجهم» (احزاب، ۶)، همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را مادران مؤمنان دانسته است. این از اختصاصات رسول خداست (سیوطی، بی تا، ۴۲۷/۲) و دیگران از جمله دوازده امام معصوم علیهم السلام و غیرمعصوم را شامل نمی‌شود. از این رو، امام حسن علیه السلام نمی‌توانست در آن واحد بیش از چهار همسر داشته باشد همسران امام، بعد از طلاق از ایشان یا پس از شهادت ایشان، حق ازدواج با دیگران از جمله امام معصوم یا غیرمعصوم را داشتند.

۴. بررسی راویان آمار

ابن سعد (م ۲۳۰ هـ.ق) به نقل از مدائنی (م ۲۲۵ هـ.ق) آمار همسران امام حسن علیه السلام را نود نفر گفته است. (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۳۰۸/۱) همین آمار را بلاذری (م ۲۷۹ هـ.ق) از عباس بن هشام کلبی با دو واسطه از ابوصالح نقل کرده است (بلاذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۲۵/۳). شخص ابوصالح که نامش بازان یا بازام است به هشام کلبی گفته است: «آنچه را برایت گفته‌ام دروغ بوده است» (ابن شاهین، ۱۴۴۴ هـ.ق). مدائنی از اهالی بصره بود که به عثمانی گرایش داشتند (ندیم، بی تا). به همین دلیل برخی از رجال‌شناسان، مدائنی را تضعیف کرده‌اند (طوسی، ۱۴۱۷ هـ.ق/۱۵۳، علامه حلی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۳۶۵). برخی دیگر از رجال‌شناسان او را توثیق کرده‌اند (ذهبی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۴۴/۱۰). باتوجه به کثرت کتاب‌هایی که ندیم (م ۲۸۱ هـ.ق) از مدائنی درباره زنان قریش و غیر آن ثبت کرده است (ر.ک.، ندیم، بی تا) و باتوجه به اینکه درباره زنان امام حسن علیه السلام کتابی ننوشته است، شاید بتوان گفت که مدائنی به دلیل گرایش عثمانی - اموی خود، اخبار بسیاری را به نفع بنی‌امیه جعل کرده است و احتمال

دارد برخی این گزارش‌ها و ذکر آمارها درباره امام حسن علیه السلام را به او نسبت داده باشند. برخی از قول مدائنی آمار هفتاد همسر را برای امام حسن علیه السلام ثبت کرده‌اند. (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۲۷۱/۶) آمارهای دیگر مؤلفان، بدون استناد است. می‌توان حدس زد که ارائه این‌گونه آمارها برگرفته از عبارت‌هایی مانند «انه كثير النكاح، انه كثير النساء، قلما يفارقه اربع حرائر، يتزوج في كل يوم واحدة فيطلقها غدا یا انى اعلم انك غلق طلقى ملق؛ می‌دانم که تو بد اخلاق، طلاق دهنده و زیاده‌رو در انفاق مال هستی»، «مطلقا منکاحا، مطلقا مذواقا؛ بسیار طلاق دهنده‌ای که چشیده زنان بود» و یا «مطلقا مصداق؛ بسیار طلاق دهنده‌ای که مهریه می‌داد» (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲۰۲/۸، طبری، بی‌تا، ۳۳۴/۶، طبرانی، بی‌تا، ۲۷/۳، غزالی، بی‌تا، ۱۵۸/۴، راغب اصفهانی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۲۲۰/۲، ابن کثیر، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۴۲/۸) باشد.

۵. دسته‌بندی گزارش مؤلفان در ارائه آمار همسران امام حسن علیه السلام

مؤلفان آمارهای متفاوتی درباره تعداد همسران امام حسن علیه السلام ثبت کرده‌اند که با دسته‌بندی گزارش آنها می‌توان به نتایج صحیحی دست یافت. احتمال دارد که برخی از این آمارها برگرفته از واژه مطلق و ازدواج‌های زیاد باشد که در گزارش‌ها آمده است بدون آنکه آماري درباره همسران امام ذکر شود. برای نمونه نخستین بار خلیفه عباسی منصور در اجتماع خراسانیان چنین گفت: «فاقبل على النساء يتزوج في كل يوم واحدة فيطلقها غدا، فلم يزل على ذلك» (طبری، بی‌تا، ۳۳۴/۶). روایان و مؤلفان در برخورد با این گزارش و مانند آن آمارهای مختلفی را به‌گمان خود ارائه کرده‌اند بدون آنکه در مقام اثبات و ثبوت مصادیق آنها را نشان دهند.

۶. دسته‌بندی گزارش مؤلفان براساس آمارهای ده‌گانه

مؤلفان در ارائه آمار همسران امام حسن علیه السلام تعداد ۵۰، ۶۴، ۶۵، ۷۰، ۹۰ همسر را گزارش کرده‌اند. نخستین آنها ابن سعد (۲۳۰ هـ.ق) است که به نقل از مدائنی گزارش داده است. پس از ابن سعد، بلاذری (۲۷۹ هـ.ق) است که به نقل از عباس بن هشام کلبی، آمار همسران امام حسن علیه السلام را ۹۰ تن گفته است. (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۳۶/۸، بلاذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۲۵/۳) بیشتر مؤلفان پس از آن دو، این آمار را به پیروی از آنها نقل کرده‌اند (ابن عساکر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۲۴۹/۳، مزنی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۳۷/۶، ذهبی، ۱۴۱۳ هـ.ق، سیوطی، بی‌تا). برخی دیگر از مؤلفان آمار همسران امام حسن علیه السلام را ۷۰

تن دانسته‌اند (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۲۷۱۶، ابن منظور، ۱۳۳۳ هـ.ق، ۲۷/۷، ذہبی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ۳۷/۴، صفدی، ۱۴۲۰ هـ.ق، ۶۷/۱۲، ابن کثیر، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۴۲/۸). به احتمال قوی می‌توان گفت که در آمار هفتاد یا نود - سبعین به تسعین - تصحیفی از سوی نساخ صورت گرفته است.

از مؤلفان شیعه، نخستین فرد کلینی (م ۲۳۹ هـ.ق) است که آمار پنجاه همسر را برای امام ثبت کرده است. (کلینی، ۱۳۶۷ هـ.ق، ۵۶/۶) این آمار به احتمال قوی از افزوده‌های نساخ است که پس از ذکر خبر جعلی امام علی علیه السلام در کوفه که به دلیل مطلق بودن امام حسن علیه السلام مردم را از زن دادن به ایشان نهی کرده، آورده شده است. پس از کلینی، قاضی نعمان (م ۳۶۳ هـ.ق) آمار همسران امام را ۶۵ تن (قاضی نعمان، ۱۳۷۹، ۱۹۲/۳) ذکر کرده است. مؤلفان دیگر مانند طبری شیعی (م قرن ۵ هـ.ق) آمار ۷۰ همسر (طبری شیعی، ۱۴۱۳ هـ.ق) را برای امام علیه السلام گفته‌اند. شامی (م ۶۶۴ هـ.ق) و حلی (م ۷۰۵ هـ.ق) همین آمار را به تبعیت از طبری شیعه ارائه کرده‌اند (شامی، ۱۴۲۰ هـ.ق، حلی، ۱۴۰۸ هـ.ق). مجلسی (م ۱۱۱۰ هـ.ق) به نقل از کفعمی (م ۹۰۵ هـ.ق) آمار همسران آن حضرت را ۶۴ تن دانسته است (مجلسی، ۱۳۳۳ هـ.ق، ۱۳۴/۴۴).

۷. دسته‌بندی گزارش مؤلفان براساس آمارهای صدگانه

مؤلفان آماری را درباره تعداد همسران امام علیه السلام ارائه کرده‌اند که می‌توان این آمار صدگانه را در دو گروه بررسی کرد که عبارتند از:

- گروهی از مؤلفان، آمار همسران امام علیه السلام را بین ۱۰۰ تا ۳۰۰ تن گفته‌اند. مقدسی (م ۳۸۱ هـ.ق) نخستین فردی است که بدون استناد آمار، همسران امام علیه السلام را ۲۰۰ تن گزارش کرده است. (مقدسی، بی تا، ۷۴/۵) دیگران نیز به پیروی از او همین آمار یا حتی بیشتر از آن را ارائه کرده‌اند (غزالی، بی تا، ۱۱۷/۴). ابوطالب مکی (م ۳۸۶ ق) از نخستین افرادی است که آمار همسران امام علیه السلام را ۲۵۰ تا ۳۰۰ تن بدون استناد ذکر کرده است. به تبعیت از وی، مؤلفان بعدی مانند ابن شهر آشوب امامی (م ۵۸۸ ق) و بلوی مالقی (م ۶۶۴ ق) همین آمار را در کتاب‌های خود ثبت کرده‌اند (مکی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۴۱۳/۲، ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ۱۹۲/۳، بلوی مالقی، ۲۰۰۹، ۳۷۷/۲). زرنندی (م ۷۵۰ هـ.ق) در قرن هشتم، آمار همسران امام را ۱۰۰ و بیشتر از آن ذکر کرده است (زرنندی، بی تا).

- گروه دیگری از مؤلفان، آمار همسران امام حسن علیه السلام را بیش از چهارصد یا ۷۰۰ تن

گزارش کرده‌اند. مناوی (م ۱۰۳۷ هـ.ق) آمار ۷۰۰ همسر را برای امام علیه السلام ارائه کرده است. (مناوی، ۱۹۹۹، ۱۳۷/۸) دیگران نیز به تبعیت از او همین آمار را گزارش کرده‌اند (سبروی، ۱۴۲۳ هـ.ق). ارائه این آمار از سوی مناوی که به نقل از سیوطی (م ۹۱۱ هـ.ق) آن را آورده خطا و اشتباه است؛ زیرا سیوطی آمار هفتاد همسر را برای امام علیه السلام گفته است نه بیشتر. نساخ در نسخ نویسی دچار خطا شده‌اند. مناوی به گمان خود آن آمار را بدون آنکه به کتاب سیوطی مراجعه کند، ذکر کرده است. میرزا نوری (م ۱۳۲۰ هـ.ق) از بزرگان شیعه در قرن چهاردهم آمار همسران امام را ۴۴۸ تن به نقل از کتاب *التغازی* محمد بن علی بن الحسن علوی (م ۴۴۵ هـ.ق) به سند زید بن علی ذکر کرده است (میرزا نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۲۹۲/۱۴). در طریق سند خبر، راویان ناشناخته‌ای مانند حسن بن مجاشع عامری و افراد دیگری قرار دارند. خبر، واحد و متفرد است (بلداوی، ۱۴۲۹ هـ.ق) و کسی پیش از ایشان نقل نکرده است. مؤلفان دیگر نیز به تبعیت از میرزای نوری این گزارش را در کتاب‌های جوامع حدیثی خود آورده‌اند (بروردی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۷/۲۲، بروردی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۰۸/۲). چنین آماری را تا پیش از قرن چهاردهم کسی ارائه نکرده است. احتمال افزودن عدد چهار یا هشت به آن عدد اعلامی یعنی، ۴۸ یا ۴۴ صحیح به نظر می‌رسد تا عدد ۴۴۸. این از سوی نساخ آمده است تا آمار همسر داشتن امام را به گمان خود افزایش دهند.

از مجموع اخبار مؤلفان به دست آمده است که آنها این آمار شگفت‌انگیز درباره همسران امام حسن علیه السلام را با تأثیر از متقدمین ارائه کرده‌اند به طوری نتوانستند کمتر از یک سوم آن آمار، اسامی آنها را ذکر کنند. با توجه به سیر تاریخی، دیدگاه مؤلفان در نقل آمارها متفاوت است، حتی بدون استناد، برخی مؤلفان آمارهایی را گزارش کرده و دیگران نیز همان آمارها را بدون بررسی پذیرفته و در تألیفات خود ثبت کرده‌اند.

۸. دسته‌بندی اخبار مؤلفان درباره همسران امام حسن علیه السلام

باید توجه داشت که زمان ازدواج امام حسن علیه السلام با زنانی که برای ایشان بر شمرده‌اند، مشخص نیست تا بتوان طلاق دادن زنان از سوی امام علیه السلام را به دست آورد. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «ازدواج کنید و طلاق ندهید که عرش خدا به لرزه می‌افتد». امام صادق علیه السلام به مردی که چندین بار ازدواج کرده بود و هر بار زنانش را طلاق داده بود، فرمود: «ان الله یفیض او یلعن

کل ذواق وکل ذواقه من النساء» (کلینی، ۱۳۷ هـ.ق، ۵۴/۶). از این رو، طلاق‌های زیاد، عمل زشت و ناپسندی است که با شخصیت امام حسن علیه السلام که نمونه کامل و اتم صفات نیکو و پسندیده را دارد، سازگار نیست.

۸-۱. اخبار مؤلفان درباره همسران شناخته شده امام حسن علیه السلام

برای به دست آوردن تعداد همسران امام حسن علیه السلام باید گزارش‌های مؤلفان درباره زوجیت همسران شناخته شده امام علیه السلام را به دست آورد.

- جَعْدَةُ بنت الأشعث بن قیس: وی همسر امام حسن علیه السلام بود. پدر وی اشعث بن قیس از رؤسای قبیله کنده بود و به عُرف النار یا حيله گر شناخته می‌شد. وی از کارگزاران خلافت در عصر عثمان و حضرت علی علیه السلام در آذربایجان و از فرماندهان جنگ صفین بود که عایشه، همسر پیامبر صلی الله علیه و آله، را همراهی می‌کرد و در تضعیف سپاه امام علی علیه السلام نقش اساسی داشت. اشعث در حکمیت از ابوموسی اشعری حمایت کرد. فرزندان او محمد، قیس و جعدده هر یک دشمنی خود به اهل بیت علیهم السلام را در طول تاریخ نشان داده‌اند. جعدده شوهرانی داشت که پس از مرگ یا طلاق آنها با دیگران ازدواج کرده است. وی در آغاز با امام حسن علیه السلام ازدواج کرد. ازدواج جعدده با امام علیه السلام با نیرنگ پدرش بود. حضرت علی علیه السلام از اشعث برای فرزندش امام حسن علیه السلام از دختر سعید بن قیس همدانی خواستگاری کرد، ولی اشعث، دختر سعید را برای امام حسن علیه السلام خواستگاری کرد و به ازدواج او درآورد. حضرت به او فرمود: «تو خیانت کردی». اشعث، دخترش جعدده را به امام علی علیه السلام برای امام حسن علیه السلام معرفی کرد (بلذری، ۱۳۱۷ هـ.ق، ۱۵/۳). در گزارشی دیگر، خواستگاری امام حسن علیه السلام از سوی پدرش به ام‌عمران، دختر سعید بن قیس همدانی، آمده است (مری، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۹۳/۳).

- جعدده با امام حسن علیه السلام ازدواج کرد و همسر وی شد (بلذری، ۱۳۱۷ هـ.ق، ۱۵/۳)، اما معاویه او را با وعده پول و ازدواج با یزید فریب داد تا اینکه او امام علیه السلام را مسموم کرد و به شهادت رساند (کلینی، ۱۴۷ هـ.ق، ۴۶۲/۱). برخی علت مسموم کردن امام علیه السلام توسط جعدده را اختلافات منجر به درگیری میان امام حسن علیه السلام و جعدده می‌دانند که امام علیه السلام می‌خواست او را طلاق دهد. جعدده از طلاق وحشت داشت؛ وقتی معاویه از این درگیری‌ها خبردار شد به جعدده گفت که در دنیا چیزهای بسیاری است که به تو می‌رسد. معاویه او را فریب داد و او امام حسن علیه السلام

را با سم به شهادت رساند (قاضی نعمان، ۱۳۷۹، ۱۲۳/۳). جعده پس از شهادت امام علیه السلام دوبار ازدواج کرد و صاحب فرزندان شد (بلذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۱۵/۳، ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۲۶/۵). فرزندان جعده همواره با عبارت «بِنْتِ سُمَيْةِ الْأَزْوَاجِ» سرزنش می شدند (اصفهانی، ۱۴۲۳ هـ.ق، قاضی نعمان، ۱۳۷۹، ۱۲۸/۳).
 - ام بشیر [بِشْر] بنت ابی مَسْعُود (عَقْبَةُ) بن ثَعْلَبَةَ خَزْرَجِي: برخی ام بِشْر (زبیری، ۱۹۹۹) ذکر کرده اند که احتمال تصحیف بشیر به بِشْر است. ام بشیر چندین ازدواج داشته است؛ نخستین همسر وی امام حسن علیه السلام است که از او صاحب فرزندان به نام زید، ام الحسن و ام الحسین شده است (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲۴۴/۵، بلذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۷۳/۳). پس از شهادت امام حسن علیه السلام یا طلاق دادن وی از سوی امام، ام بشر دوبار ازدواج کرد (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۳۷/۵، ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲۹۳/۳). ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ هـ.ق) به خطا یا تصحیف از نساخ از اُمِّ بَشِيرِ خَزَاعِي نیز یاد کرده است. پیش از ایشان نیز شیخ مفید و طبرسی (رک، مفید، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۰/۲، طبرسی، ۱۳۱۷ هـ.ق، ۴۱۶/۸) ام بشیر خزرجی را آورده اند.

- ام اسحاق بنت طلحه بن عبیدالله بن عثمان بن عمرو (عامر) تمیمی؛ وی چندین ازدواج داشته است. او زیباترین و بد اخلاق ترین زنان قریش بود. (اصفهانی، بی تا، ۷۸۸/۱) بر اساس گزارشی، وی نخستین بار با امام حسن علیه السلام ازدواج کرد (بغدادی، ۱۳۶۱) و از او صاحب فرزندان به نام طلحه و حسین اُثْرَم شد (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۶۷/۳، ابن قتیبه، ۱۹۶۹). زبیر بن بکار (م ۲۵۶ ق) درباره ازدواج او با امام علیه السلام می گوید: «معاویه از عیسی خواست تا خواهرش را برای یزید خواستگاری کند و عیسی در غیاب خواهرش به معاویه گفت که او را به ازدواج یزید در آوردم، اما اسحاق، برادر عیسی در مدینه، خواهرش ام اسحاق را به ازدواج حسن علیه السلام در آورده بود. وقتی معاویه از این خبر آگاه شد به یزید گفت که از او اعراض کن. یزید نیز او را ترک کرد و امام حسن علیه السلام با او ازدواج کرد» (زبیر بن بکار، ۱۳۸۱، ۶۲۴/۲). وی پس از شهادت امام حسن علیه السلام با توصیه آن حضرت با امام حسین علیه السلام ازدواج کرد (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱۶۷/۳) و صاحب فرزندی به نام فاطمه شد (ابن قتیبه، ۱۹۶۹).

- خَوْلَةُ بنت منظور فزاری؛ وی همسر امام حسن علیه السلام است؛ پدر و جد خوله بزرگ قبیله و جد وی شاعر بود. (زبیری، ۱۹۹۹) وی از زنان بزرگ و صاحب عقل و کمال بود (قرنی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۴۵۵/۲) و با شوهران متعددی، پس از طلاق یا مرگ شوی خود ازدواج کرده است. درباره ازدواج امام علیه السلام با خوله آمده است: «عبدالله بن زبیر، شوهر خواهر خوله، در غیاب پدر

دختر پیش نهاد ازدواج با امام حسن علیه السلام را به او داد و ایشان پذیرفت درحالی که پدرش راضی به آن ازدواج نبود اگرچه بعد رضایت به ازدواج داد (بلاذری، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۲۴/۳). خوله به پدرش گفت: «او [امام حسن علیه السلام] پسر امیرالمؤمنین علی علیه السلام و پسر دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله است و سید جوانان بهشت است و رضایت پدر را برای ازدواج با امام علیه السلام به دست آورده (اصفهانی، بی تا، ۴۰۸۱۲). وی از امام علیه السلام صاحب فرزندى به نام حسن شد و تا هنگام شهادت امام علیه السلام در خانه آن حضرت بود. گزارش طلاق دادن وی از سوی امام حسن علیه السلام (اصفهانی، بی تا، ۴۰۹۱۳) درست نیست؛ زیرا وی تا آخر عمر در خانه امام علیه السلام بود. وی حتی به سبب شهادت امام حسن علیه السلام به شدت ناراحتی می کرد به طوری که پدرش برای آرامش دخترش شعری سرود؛ «به اینکه دیروز خبردار شدم که خوله به سبب رسیدن مصیبت های روزگار به او گریه می کند. ای خوله! زاری نکن و شکیباً باش که بزرگواران بر صبر ساخته شده اند» (زجاجی، ۱۴۶۷ هـ.ق). گزارش های دیگری درباره خوله آمده است تا وجاهت او را خدشه دار کند و این با صاحب عقل و کمال بودن او سازگار نیست (ابن سعد، ۱۳۱۴ هـ.ق، ۳۷/۸). با بررسی گزارش های مؤلفان فریقین، این چهارتن از همسران امام علیه السلام بوده و در شمارش آمار همسران امام علیه السلام قرار می گیرند.

۸-۲. همسران مشکوک منتسب به امام حسن علیه السلام

در برخی گزارش ها نام تعدادی از همسران امام علیه السلام آمده است. اینکه آنها همسر امام حسن علیه السلام بوده اند یا نه، محل بحث است. بیشتر مؤلفان اهل سنت و برخی از مؤلفان شیعی، زوجیت آنها را گزارش کرده و پذیرفته اند و آنها را جزو آمار همسران امام علیه السلام می دانند. این افراد عبارتند از:

- هند، بنت سهیل بن عمرو؛ بیشتر مؤلفان اهل سنت او را همسر امام حسن علیه السلام می دانند و ازدواج ایشان با امام حسن علیه السلام را به صورت داستانی جذاب نقل کرده اند در کرده اند. (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۳۳/۸) ذکر این گزارش ها و نقد آنها خارج از بحث است. برای اطلاعات بیشتر به کتاب *تطورشناسی اخبار مطلق بودن امام حسن مجتبی علیه السلام ویراست دوم* که در سال ۱۴۰۲ از سوی انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه چاپ شده است، مراجعه شود. از مؤلفان شیعه فقط ابن شهر آشوب در قرن ششم، گزارش داستان وار ازدواج هند با امام علیه السلام را آورده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ۱۹۹۷۳) و مؤلفان دیگر آن را نقل نکرده اند. خوارزمی (م ۵۶۸ هـ.ق)

ازدواج هند را با امام حسین علیه السلام می‌داند (خوارزمی، ۱۳۲۳ ه.ق، ۱۵۸۸/۱) که احتمال تصحیف حسن به حسین است. وی نیز چندین بار ازدواج کرده است. علت طلاق امام حسن علیه السلام از هند مشخص نیست و براساس شایعاتی که امام حسن علیه السلام درباره هند شنیده بود، گفته‌اند که او را طلاق داده است.

- حفصه، بنت عبدالرحمن بن ابی بکر؛ بیشتر مؤلفان اهل سنت او را همسر امام علیه السلام می‌دانند. ابن سعد و بلاذری درباره ازدواج حفصه با امام علیه السلام و طلاق دادن وی از سوی امام داستان سرایی کرده‌اند. (ابن سعد، ۱۴۱۴ ه.ق، ۱۳۵۸/۱، بلاذری، ۱۴۱۷ ه.ق، ۲۲/۳) دیگران به تبعیت از آن دو آن را ذکر کرده‌اند. از شیعیان فقط ابن شهر آشوب به نقل از غزالی از او یاد کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۴، ۱۹۶۳). حفصه نیز ازدواج‌های متعددی داشته است. از این رو، گزارش علت طلاق امام علیه السلام از حفصه ذکر نشده است که چرا امام علیه السلام او را طلاق داده است. برخی ازدواج وی را با امام حسین علیه السلام دانسته‌اند (بفدادی، ۱۳۶۱) که احتمال تصحیف حسن به حسین است.

- ام کلثوم، بنت الفضل بن العباس بن عبدالمطلب؛ مؤلفانی از اهل سنت او را همسر امام دانسته‌اند (ابن سعد، ۱۴۱۴ ه.ق، ۲۲۵/۱، بفدادی، ۱۳۶۱، بلاذری، ۱۴۱۷ ه.ق، ۲۶/۳)، اما برخی دیگر مانند بری و ابن ابی الحدید و مؤلفان شیعه از او نام نبرده‌اند. امام حسن علیه السلام و ام کلثوم هر دو از خاندان‌های بزرگ و شناخته شده‌اند؛ زیرا پدر ام کلثوم از یاران امیرالمؤمنین علیه السلام و فردی شناخته شده بود. اگر این ازدواج صورت گرفته بود به طور قطع بیشتر منابع بر نقل آن اتفاق نظر داشتند و در این صورت می‌شد او را جزو آمار همسران امام حسن علیه السلام به شمار آورد. این سؤال مطرح است که چرا تا قرن ششم در منابع شیعه از او یاد نکرده‌اند؟ پس در زوجیت وی با امام حسن علیه السلام تردید است و بر فرض زوجیت با آن امام علیه السلام چرا علت طلاق دادن او ذکر نشده است. اگرچه ام کلثوم چندین بار ازدواج کرده است.

- زینب، بنت سبیع بن عبدالله بجلی؛ ابن سعد او را از همسران امام حسن علیه السلام می‌داند. (ابن سعد، ۱۴۱۴ ه.ق، ۲۲۶/۱) برخی دیگر به پیروی از ابن سعد آن را آورده‌اند (سبط بن جوزی، ۱۳۶۸ ه.ق)، اما مؤلفان متقدم شیعه از او یاد نکرده‌اند. از این رو، در اینکه وی همسر امام علیه السلام باشد، تردید است؛ زیرا جریر بن عبدالله بجلی چهره شناخته شده در زمان امیرالمؤمنین علیه السلام بوده است و هیچ‌گونه اطلاعاتی درباره برادرش و برادرزاده‌اش زینب در منابع وجود ندارد و در همسر

بودن وی با امام حسن علیه السلام شک است و نمی‌توان او را در شمار همسران امام علیه السلام قرار داد. براساس گزارش مؤلفان اهل سنت افراد فوق از همسران امام علیه السلام بوده‌اند. براین اساس، همسران امام حسن علیه السلام در مجموع هشت تن هستند. با اینکه امام در آن واحد بیش از چهار همسر نداشته است، اما بیشتر مؤلفان شیعه از اینها نامی نبرده‌اند مگر آنکه برخی از آنها به پیروی از مؤلفان اهل سنت، آنها را همسر امام علیه السلام دانسته‌اند.

۸-۳. متفرد بودن در نقل همسر دانستن برای امام حسن علیه السلام

برخی از مؤلفان، افرادی را فقط با ذکر نام، در ردیف همسران امام علیه السلام شمرده‌اند، درحالی‌که در نقل چنین گزارش‌هایی محل تأمل و تردید است. این همسران عبارتند از:
 - اسما، بنت عطار دین حاجب بن زراره تمیمی؛ وی ابتدا با عبیدالله بن عمر ازدواج کرد، درحالی‌که او و همسرش در جنگ صفین حضور داشتند (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۵/۲۳۵) و پس از کشته شدن شوهرش، حسن بن علی علیه السلام با او ازدواج کرد (بلاذری، ۱۴۱۷، هـ.ق. ۱۲/۲۳۲). آیا پذیرفتنی است که امام علیه السلام با همسر دشمن پدرش ازدواج کند. دیگر آنکه هیچ اطلاعی درباره او نیست و صرف آنکه مؤلفی گفته که وی با امام علیه السلام ازدواج کرده است در آمار همسر امام علیه السلام قرار داده نمی‌شود.

- دختر عمیر بن مأمون «المأمون»: شیخ صدوق (م ۳۸۱ هـ.ق) در قرن چهارم در روایت تحفه الصائم، دختر عمیر را همسر امام حسن علیه السلام معرفی کرده (صدوق، ۱۴۳۳ هـ.ق)، اما نامی از دختر ذکر نکرده است. برخی از بزرگان شیعه به پیروی از صدوق آن را ذکر کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۹۳). به طور قطع می‌توان گفت که جمله «کانت بنته تحت الحسن علیه السلام» در روایت، جمله معترضه است که نساخ بر روایت افزوده‌اند تا به گمان خود، همسری بر آمار همسران امام علیه السلام بیفزایند.
 - امراه من بنات علقمه بن زراره: فقط ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ هـ.ق) در قرن ششم او را در ردیف همسران امام علیه السلام ثبت کرده (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۲/۱۷۶) و ذکری از نام او نکرده است. به همین دلیل در آمار همسران امام علیه السلام نیست.

- عائشه بنت عثمان [بن عفان]: بلاذری گزارش کرده که امام علیه السلام از او خواستگاری کرده است. (بلاذری، ۱۴۱۷، هـ.ق. ۵/۱۴۳) برخی مؤلفان دیگر پس از بلاذری به تفصیل یا اجمال، گزارش کرده‌اند. از مؤلفان شیعه، ابن شهر آشوب از منابع اهل سنت گرفته و آن را ذکر کرده است

(ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ۱۹۱/۳). بر فرض صحت خبر، این گزارش صرف خواستگاری بوده و از ازدواج سخنی گفته نشده است. از این رو، در آمار همسران امام علیه السلام قرار نمی‌گیرد.

- ابنه [من بنات] عمرو بن آهتَم منقَری: ابن قتیبه (م ۲۷۶ هـ ق) با کنیه ام حبیب از همسر امام حسن علیه السلام یاد کرده است. (ابن قتیبه، بی تا، ۶/۲) ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ هـ ق) به تبعیت از او، بدون اسم، آن را نقل کرده است (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۲۷۱۶). ابن قتیبه می‌گوید: «امام چون برادرش را زیباروی یافت از او، خواهرش را خواستگاری کرد، اما وقتی امام در مواجهه با او، او را زشت یافت طلاقش داد». بر فرض صحت خبر، این صرف خواستگاری بوده و ازدواجی صورت نگرفته است که بتوان او را در شمار همسران امام علیه السلام قرار داد.

- حصار بنت خَوَجَه بنت کعب غسانی؛ غزالی در قرن ششم از او در قالب همسر امام علیه السلام یاد کرده است که امام علیه السلام را با سم به شهادت رسانده است. (غزالی، ۱۴۱۶ هـ ق) تفرد در نقل از غزالی است و نمی‌توان او را در ردیف همسران امام شمرد.

- عایشه بنت خلیفه خثعمی؛ بیهقی (م ۴۵۸ هـ ق) در قرن پنجم می‌گوید: «او پس از شهادت امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام برای خلافت تبریک گفت. آن حضرت به سبب تبریک گفتن او را طلاق داد». (بیهقی، بی تا، ۲۵۲/۷) گزارش‌های پیش از بیهقی بدون آنکه نامی از آن زن برده شود داستان زنی را گفته‌اند که عقیده خارجی داشت و نامی از او ذکر نشده است و گفته‌اند که امام علیه السلام او را طلاق داده است. نام زن ناشناخته است و در قرن پنجم، بیهقی از او نام برده است. این خبر تفرد در نقل از بیهقی است. نمی‌توان او را در آمار همسران امام علیه السلام قرار داد.

- سلمی بنت امره القیس: بلاذری (م ۲۷۹ هـ ق) چنین گزارش کرده است که عمرو القیس نزد خلیفه دوم اسلام آورد و علی و فرزندانش در برخورد با او، خود را معرفی کردند و ایشان دخترش سلمی را به ازدواج امام حسن علیه السلام درآورد. (بلاذری، ۱۴۱۷ هـ ق، ۴۱۵/۲) درباره ازدواج او با امام حسن علیه السلام هیچ اطلاعی در منابع موجود نیست تا بتوان درستی و نادرستی گزارش را به دست آورد. اگر در اول سال خلافت باشد در سن دوازده سالگی ازدواج کرده است. به احتمال قوی، امام حسن علیه السلام از افزوده‌های نساخ به گزارش است. از این رو، سلمی را نمی‌توان در آمار همسران امام علیه السلام دانست. نتیجه آنکه این تعداد در ردیف همسران امام علیه السلام قرار نمی‌گیرد؛ زیرا برخی از آنها تفرد در نقل هستند و در دوره‌های بعد اضافه

شده‌اند و برخی دیگر نیز مبهم بانام «ابنه...، امراه...» آمده است. به همین دلیل در انتساب زوجیت آنها با امام علیه السلام تردید است و نمی‌توان آنها را جزو همسران امام علیه السلام دانست.

۸-۴. همسران مجهول امام حسن علیه السلام

برخی از مؤلفان، همسرانی بدون نام، مجهول و مبهم برای امام علیه السلام ذکر کرده و آنها را در شمارش همسران امام علیه السلام قرار داده‌اند. درحالی‌که امام علیه السلام شخصیت شناخته شده‌ای است که اگر با آنها ازدواج کرده بود بزرگان قبایل آنها به چنین ازدواجی افتخار می‌کردند، حتی خود این همسران بر خود می‌بالیدند که همسر امام علیه السلام شده‌اند. همسران ناشناخته و مبهم عبارتند از:

- امراه من بنی همام من آل شیبیان: ابن سعد گزارش کرده است که این زن عقیده خارجی داشت. به همین دلیل امام علیه السلام او را طلاق داده است. (ابن سعد، ۱۴۱۳ هـ. ق، ۳۳۸/۱) دیگران نیز همین را از ابن سعد نقل کرده‌اند (ابن ابی الحدید، ۱۹۶۲، ۲۱۸۶). مؤلفان شیعه نامی از او نبرده‌اند.

- امراه من اهل یمن: ابن سعد و بلاذری بدون نام و مجهول و فقط نام قبیله آن زن را گزارش کرده‌اند (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ. ق، ۲۷۸؛ بلاذری، ۱۴۱۷ هـ. ق، ۲۵۳/۳) و دیگران نیز از آن دو نقل کرده‌اند.

امراه من بنی اسد و امراه من فزاری: ابن سعد گزارش آن دو را به تفصیل آورده است که امام علیه السلام برای آن دو مال فرستاد تا از او جدا شوند. فرستاده امام علیه السلام گزارش داد که هریک از آنها مطلبی را درباره امام علیه السلام گفتند و امام علیه السلام به زن اسدی رجوع کرد و زن فزاری را رها کرد. (ابن سعد، ۱۴۱۴ هـ. ق، ۳۰۸/۱) دیگران به تبعیت از ابن سعد، گاه به تفصیل یا اجمال، همین گزارش را آورده‌اند و به داستان سرایی پرداخته‌اند.

- امراه تیمیه و جعفیه: فقط ابن سیرین (م ۱۱۰ ق) گزارش کرده است که حسن بن علی دوزن از دو قبیله تمیمیه و جعفیه داشت و آنها را طلاق داد و برای آن دو ده هزار درهم و مقداری عسل و روغن فرستاد. فرستاده خبر داد که هریک چه گفتند که آن حضرت فرمود: «اگر می‌توانستم رجوع می‌کردم» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ۱۸۳/۳). این گزارش مبهم است و قابل اعتنا نیست و نمی‌توان آنها را در آمار همسران امام علیه السلام قرار داد.

باتوجه به گزارش‌هایی که مؤلفان ثبت کرده‌اند اینان در شمار همسران امام علیه السلام قرار

نمی‌گیرند. اگرچه برخی از مؤلفان، همین همسران مجهول و مبهم را در ردیف همسران امام علیه السلام قرار داده‌اند. به همین دلیل برخی از مؤلفان با ذکر موارد تقسیم شده درباره همسران امام علیه السلام آنها را جزو همسران ذکر کرده‌اند که با شمارش آنها گاه آمار آنها به بیست و دو، هجده و کمتر از آن می‌رسد.

۹. نتیجه‌گیری

آمارها نشان دهنده واقعیات عینی جامعه است. آمارهایی درباره تعدد همسران امام علیه السلام در کتاب‌های فریقین آمده است که با همسرانی که برای امام علیه السلام ذکر کرده‌اند همخوانی نداشته و فاصله میان آن دو زمین تا آسمان است. دیگر آنکه امام حسن علیه السلام شخصیت شناخته شده‌ای از نظر حسب و نسب در جامعه آن عصر بوده است و بنابراین همسران وی نیز باید شناخته شده باشند؛ زیرا در منظر مردم قرار داشته‌اند و مخفی ماندن نام آنها بی‌معناست. دیگر آنکه امام علیه السلام در آن واحد نمی‌توانست بیش از چهار همسر داشته باشد. با مرگ همگی آنها یا سه یا دو یا یکی از آنها به تناسب چهار تا همسر داشتن، امکان ازدواج امام با زنان دیگر فراهم می‌شد. دیگر آنکه طلاق دادن امری ناپسند و قبیح است به ویژه که اگر طلاق‌ها زیاد باشد و این با شخصیت امام حسن علیه السلام که الگوی جامعه است، سازگار نیست. با بررسی‌های انجام شده، امام چهار همسر شناخته شده داشت. میان فریقین اتفاق است که هریک از آنها تا زمان شهادت آن حضرت، همسر امام علیه السلام بود و برخی از آنها نیز پس از شهادت ازدواج کرده‌اند. مؤلفانی از اهل سنت نیز پس از ذکر نام آن چهار تن، همسران دیگری برای امام علیه السلام ذکر کرده‌اند. برخی از مؤلفان شیعه آنها را برای همسر نپذیرفته و در زوجیت آنها با امام علیه السلام تردید کرده‌اند. برخی دیگر به پیروی از اهل سنت بدون بررسی، از آن همسران یاد کرده‌اند. برخی از گزارش‌ها درباره همسران امام علیه السلام تفرد در نقل هستند و تعدادی دیگر ناشناخته و مبهم. همین موارد موجب اختلاف آمار میان مؤلفان فریقین است.

در مجموع، آمار همسران امام علیه السلام صرف نظر از صحت و سقم گزارش‌ها در ذکر همسران امام علیه السلام بیست و دو تن است. اگرچه در ذکر همین آمار نیز خدشه است. در صورت صحت،

این آمار با آمارهای مؤلفان فریقین درباره همسران امام علیه السلام ناسازگار است. شاید بتوان گفت که ذکر آمارهای عجیب درباره تعدد همسران امام علیه السلام برخاسته از حدس و گمان مؤلفان از عبارات و کلماتی مانند «انه كثير النكاح، انه كثير النساء، قلما يفارقه اربع حرائر، مطلقا منكاحا، مطلقا مذواقا، مطلقا مصداقا» و مانند آن بوده است و یا نساخ به هنگام استنساخ، آماری را ثبت کرده است بی آنکه سندی را ذکر کند. آغازگر این حرکت درباره تعدد همسران امام حسن علیه السلام منصور، خلیفه عباسی بود که گفت: «یتزوج فی کل یوم واحده فیطلقها غدا» تا قیام سادات حسنی را سرکوب و آنها را از صحنه سیاست خارج کند. راویان درباری، آمارهای عجیب جعلی درباره تعدد همسران امام علیه السلام ارائه کرده‌اند و دیگران نیز بدون بررسی، همان آمارها را نقل کرده یا مؤلفان در طول تاریخ بر آن آمارها افزوده‌اند. شاید بتوان گفت گاه نقل آن آمارها برای ترغیب و تشویق به ازدواج برای تکثیر نسل بوده است. راویان و مؤلفان تاریخی و غیر آن در مقام اثبات و ثبوت نتوانستند آمار ارائه شده درباره همسران امام علیه السلام را با نام همسران ذکر شده امام تطبیق دهند. همین عدم تطابق، دروغ آنها را در ارائه آمارها آشکار کرده است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۸۴)، مترجم: الهی قمشه ای، مهدی، قم، ام ایها.
۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید (۱۹۶۲م)، شرح نهج البلاغه، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بی‌جا، دار احیاء الکتب العربیه، بی‌جا، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۳. ابن سعد، محمد (۱۴۱۴ هـ.ق)، الطبقات الکبری، محقق: محمد بن صامل السلمی، الطائف، مکتبه الصدیق.
۴. ابن سعد، محمد (۱۴۱۶ هـ.ق)، ترجمه الامام الحسن (من طبقات ابن سعد)، الطبقة الخامسة، تهذیب و تحقیق: السید عبدالعزیز الطباطبایی، قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
۵. ابن شاهین، عمر (۱۴۴۴ هـ.ق)، تاریخ اسماء الثقات، محقق: صبحی السامرائی، تونس، دارالسلفیه.
۶. ابن شهر آشوب، محمد (۱۳۷۶)، مناقب آل ابی طالب، محقق: لجنة من اساتذة النجف الأشرف، نجف: مطبعة الحیدریه - النجف الأشرف.
۷. ابن عدی، عبدالله (۱۴۰۹ هـ.ق)، الکامل فی ضعفاء الرجال، محقق: غزالی، یحیی مختار، بیروت: دار الفکر.
۸. ابن عساکر، علی (۱۴۱۵ هـ.ق)، تاریخ مدینه دمشق، محقق: شیری، علی، بیروت: دار الفکر.
۹. ابن فقیه، عبدالله (۱۹۶۹م)، المعارف، تحقیق: ثروت عکاشه، مصر: دارالمعارف.
۱۰. ابن فقیه، عبدالله (بی‌تا)، الشعر والشعر، محقق: احمد محمد شاکر، قاهره: دارالحديث.
۱۱. ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۰۸ هـ.ق)، البدایه والنهایه، تدقیق و تعلیق: شیری، علی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. ابن منظور، محمد (۱۳۳۲ هـ.ق)، مختصر تاریخ مدینه دمشق، دمشق: دار الفکر للطباعة.
۱۳. ابوالفداء، اسماعیل (بی‌تا)، المختصر، بیروت: دارالمعرفة.
۱۴. اصفهانی، ابوالفرج (۳۲۳ هـ.ق)، مقاتل الطالبیین، محقق: تقدیم و اشراف: کاظم المظفر، نجف: منشورات المکتبه الحیدریه و مطبعتها، قم: مؤسسه دارالکتاب.
۱۵. اصفهانی، ابوالفرج (بی‌تا)، الاغانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۶. آملی، جعفر مرتضی (بی‌تا)، زوجات الامام الحسن علیه السلام ۶۷ کاتب و حقایق، قم: مرکز نشر و ترجمه مؤلفات علامه محقق سید جعفر مرتضی عاملی.

۱۷. بخاری، اسماعیل (بی تا). *التاریخ الكبير*. ترکیه: المكتبة الاسلاميه.
۱۸. بروجردي، سيد حسين (۱۴۱۳ هـ.ق). *جامع احاديث الشيعة*. بی جا: چاپخانه المهر.
۱۹. بری، محمد (۱۴۴۲ هـ.ق). *الجوهرة في نسب الامام علي وآله*. محقق: دکتر محمد التونجی. بیروت: مؤسسه الاعلم للمطبوعات.
۲۰. بغدادی، محمد بن حبیب (۱۳۶۱). *المحبر*. بی جا: مطبعة الدائرة.
۲۱. بغدادی، محمد بن حبیب (بی تا). *المنطق*. مصحح: خورشید احمد فاروق. بی جا: بی تا.
۲۲. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ هـ.ق). *انساب الاشراف*. محقق: سهیل زکار، و ریاض زکلی. بیروت: دارالفکر.
۲۳. بلدای، وسام برهان (۱۴۲۹ هـ.ق). *القول الحسن فی عدد زوجات الامام الحسن (ع)*. کربلاء: قسم الشئون الفكرية والثقافية فی العتبة الحسينة المقدسة.
۲۴. بلوی ماقی، یوسف (۲۰۰۹). *الف باء فی انواع الآداب*. محقق: خالد عبدالغنی محفوظ. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲۵. بیهقی، احمد (بی تا). *السنن الکبری*. بی جا: دارالفکر.
۲۶. حلی، علی بن یوسف (۱۳۰۸ هـ.ق). *العقد القویہ*. محقق: رجایی، سید مهدی. قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی العامه.
۲۷. خوارزمی، موفق (۱۴۲۳ هـ.ق). *مقتل الحسين*. محقق: محمودی، شیخ مالک. قم: انوار الهدی.
۲۸. ذهبی محمد (۱۴۱۳ هـ.ق). *سیر اعلام النبلاء*. محقق: محمد نعیم العرقسوسی. ومأمون صاغرجی. بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۹. ذهبی، محمد (۱۴۵۴ هـ.ق). *تاریخ الاسلام*. محقق: د. عمر عبدالسلام تدمری. بیروت: دارالکتب العربی.
۳۰. راغب اصفهانی، حسین (۱۴۲۰ هـ.ق). *مخاضرات الادب*. بیروت: بی تا.
۳۱. زبیرین بکار، ابوعبدالله (۱۳۸۱). *جمهره نسب قریش و اخبارها*. محقق: محمود محمد شاکر. بی جا: مطبعة المدنی عام النشر.
۳۲. زبیری، مصعب (۱۹۹۹). *نسب قریش*. محقق: ا. لیبی بروفیتسال. قاهره: دارالمعارف.
۳۳. زجاجی، عبدالرحمن (۱۴۵۷ هـ.ق). *الامالی (امالی الزجاجی)*. محقق: عبدالسلام هارون. بیروت: دارالجهیل.
۳۴. زرنندی، محمد بن یوسف (بی تا). *معارج الوصول الی معرفه فضل آل الرسول*. محقق: ماجد بن احمد العطیه. بی جا: بی تا.
۳۵. زمانی، احمد (۱۳۷۵). *حقایق پنهان: پژوهشی از زندگانی سیاسی امام حسن مجتبی (ع)*. قم: بوستان کتاب.
۳۶. سیوطی، جوزی، یوسف (۱۴۱۸ هـ.ق). *تکره الخواص*. قم: منشورات الشریف الرضی.
۳۷. سیوطی، عبدالرحمن (بی تا). *الخصائص الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۸. سیوطی، عبدالرحمن (بی تا). *تاریخ الخلفاء*. محقق: لجنه من الادب. بیروت: مطابع معتوق اخوان.
۳۹. شامی، یوسف (۱۴۲۰ هـ.ق). *الدر المنظوم*. قم: جامعه مدرسین.
۴۰. صدوق، محمد علی (۱۴۴۳ هـ.ق). *الخصال*. محقق: غفاری، علی اکبر. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه للمدرسين.
۴۱. صفدی، خلیل (۱۴۲۰ هـ.ق). *الوافی بالوفیات*. محقق: احمد الاناثوط و مصطفى ترکی. بیروت: داراحیاء التراث.
۴۲. طبرانی، سلیمان (بی تا). *المعجم الکبیر*. محقق: حمدی عبدالحمید سلفی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۴۳. طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۹۲). *مکارم الاخلاق*. قم: منشورات الرضی.
۴۴. طبرسی، فضل (۱۴۱۷ هـ.ق). *اعلام الوری باعلام للهدی*. قم: آل البيت (ع).
۴۵. طبری شیعی، محمد بن جبرین رستم (۱۴۱۳ هـ.ق). *دلائل الامامه*. محقق: قسم الدراسات الاسلامیه. قم: مؤسسه البعثة.
۴۶. طبری، محمد بن جبرین یزید (بی تا). *تاریخ الطبری*. محقق: نخبه من العلماء الاجلاء. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۴۷. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ هـ.ق). *الفهرست*. محقق: قیومی، شیخ جواد الفیومی. قم: مؤسسه نشر الفقاهه.
۴۸. علامه حلی، حسن (۱۴۱۷ هـ.ق). *خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال*. محقق: جواد الفیومی. قم: مؤسسه نشر الفقاهه.
۴۹. غزالی، محمد (بی تا). *احیاء علوم الدین*. محقق: عراقی، عبدالرحیم. بیروت: دارالکتب العربی.
۵۰. غزالی، محمد (۱۴۱۶ هـ.ق). *مجموعه رسائل الامام الغزالی*. بیروت: دارالفکر.
۵۱. قاضی نعمان (۱۳۷۹). *دعائم الاسلام*. محقق: آصف بن علی اصغر فیضی. مصر: دارالمعارف.
۵۲. قرشی، باقر شریف (۱۴۱۳ هـ.ق). *حیاه الامام الحسن بن علی*. بیروت: دارالبلاغه.
۵۳. کلینی، محمد (۱۴۵۷ هـ.ق). *الکافی*. محقق و مصحح: غفاری، علی اکبر. و آخوندی، محمد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۵۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۶۳ هـ.ق). *بهار الانوار*. محقق: بهبودی، محمدباقر. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۵۵. مرادی نسب، حسین (۱۴۶۲ هـ.ق). *تطورشناسی اخبار مطلق بودن امام حسن مجتبی علیه السلام*. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۶. مرتضی عاملی، جعفر (بی تا). *زوجات الامام الحسن علیه السلام*. قم: مرکز نشر و مؤلفات مرتضی عاملی.
۵۷. مزنی، یوسف (۱۴۱۳ هـ.ق). *تهذیب الکمال*. محقق: بشار عواد معروف. بیروت: مؤسسه الرساله.
۵۸. مفید، محمد (۱۴۱۳ هـ.ق). *الارشاد*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۵۹. مقدسی، مطهر (بی تا). *البداء و التاریخ*. بور سعید. بی جا: مکتبه الفقاهه الدینیة.
۶۰. مکی، ابوطالب (۱۴۱۷ هـ.ق). *قوت القلوب*. محقق: باسل عیون السود. بیروت: دارالکتب العلمیة.
۶۱. مناوی، محمد (۱۹۹۹). *الکواکب الدریة*. محقق: جادر محمد ادیب. بیروت: دارصادر.
۶۲. میرزائوری، حسین (۱۳۰۸ هـ.ق). *مستدرک وسائل الشیعة*. بیروت: مؤسسه آل بیت علیهم السلام.
۶۳. ندیم، محمد بن اسحاق (بی تا). *الفهرست*. مصحح: تجدد، رضا. بی جا: بی نا.
۶۴. یعقوبی، احمد (۱۳۵۸). *تاریخ یعقوبی*. بیروت: دارصادر.

